

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات ۱۲۲ - ۱۰۵

تحلیل فقهی - اخلاقی "حق بر محیط زیست سالم" به عنوان یک حق انسانی

عسکر جلالیان^۱

چکیده

حق بر محیط زیست سالم، از حقوق بنیادین بشر و مسئله‌ای حیاتی در دنیای کنونی است که حساسیت و توجه به آن، از رشد ارزشمندی برخوردار است. پیشرفت علم و فناوری، راه تسلط و بهره‌کشی روزافزون از طبیعت را هموار کرده است. تا آنجا که حفاظت از آن و پیشگیری از آلودگی آن، یکی از مسائل مهم اواخر قرن بیستم به شمار می‌آید. در این مقاله علمی - پژوهشی که از نوع توصیفی - تحلیلی می‌باشد با رویکرد فقهی - اخلاقی حق بر محیط زیست سالم به عنوان یک حق انسانی مورد کنکاش قرار گرفته است. پرسش اصلی مقاله این است که در فقه و مبانی اخلاقی چه تدابیری برای تحقق "حق بر محیط زیست سالم بعنوان یک حق بشری" اندیشه شده است؟ بر اساس یافته‌های پژوهش، از دیدگاه اسلام، حفظ طبیعت و عدم تخریب آن یک وظیفه الهی، قلمداد شده، عدم توجه به آن از نظر اخلاقی مذموم و آسیب به آن موجب خسارت است.

واژگان کلیدی

حق بر محیط زیست سالم، حق انسانی، فقه، اخلاق.

۱. دانشیار حقوق بین الملل، دانشگاه پیام نور تهران، تهران، ایران.

طرح مسأله

حقوق بشر، به مثابه عالی‌ترین هنجار حقوقی فهم می‌شود، که نسبت به حقوق موضوعه و نیز حقوق شخصی در مرتبه والاتری قرار دارد. (کاپور^۱، ۱۹۹۸، ص ۳۳۵) سکوی حرکت برای توصیف حقوق بشر، همانا حرمت انسان است، که نه قابل انتقال و واگذاری است و نه چشم پوشی. حقوق بشر حقوقی است جهان شمول، بنیادین، مقدم و مجرد و از همه مهمتر، اخلاقی است.

امروزه حق بر محیط زیست سالم، در کنار حق بر صلح و حق بر توسعه به عنوان نسل سوم حقوق بشر شناسایی شده است (سید فاطمی، ۱۳۸۸، ص ۵۵) و مرکب از آب، هوا و ذرات معلق می‌باشد. (میرزاده و همکاران، ۱۳۹۲) حق بر محیط زیست در حقوق بین الملل نیز به عنوان یکی از اقلام حقوق بشر، یعنی حق داشتن محیط زیستی سالم، همچون آزادی و برابری، از حقوق بنیادین انسان‌ها محسوب می‌شود. در فقه طرح این حق در روابط موجود میان محیط زیست و استقرار و تداوم حیات بشری به وضوح قابل درک است. محیط زیست، کل فضای زیستی کره زمین یعنی زیست کره (بیوسفر) را فرا می‌گیرد (قاسمی، ناصر، ۱۳۸۴، ص ۲۵)، که شامل سه بخش محیط زیست طبیعی، محیط زیست اجتماعی و محیط زیست انسان ساخت می‌باشد. (گروه صلح کرسی حقوق بشر، ۱۳۸۹، ص ۳۸) این عناصر به هر اندازه‌ای مورد دخل و تصرف قرار گیرند اثرات آن در حیات بشر قابل لمس است.

محیط زیست بعنوان میراث مشترک بشریت حقی است که تصرف در آن به سادگی قابل توجیه نیست. حق بر محیط زیست سالم، جنبه فردی و جمعی دارد. در جنبه فردی، هیچ شهروندی حق آسیب زدن و تخریب محیط زیست را به هیچ نحوی ندارد. بعد جمعی این حق مربوط به وظایف دولت‌ها می‌باشد که در آن دولت‌ها موظف به همکاری با یکدیگر در حل مشکلات زیست محیطی جهان هستند. (عباسی، ۱۳۹۰، ص ۴۵۲) حق انسان‌ها نیز در داشتن محیط زیستی امن و سالم، به عنوان یک حق جمعی در کنار سایر حقوق شناخته شده برای بشر می‌باشد. (شیخ صدوق، ۱۳۸۵) هرچه زندگی ماشینی تر شده اهمیت و ضرورت توجه به این حق بیشتر خود را نشان داده است. از نظر تاریخی پردازش این حق و تدوین آن به رشد سریع انقلاب صنعتی و گسترش صنایع باز می‌گردد. (رمضانی و همکاران، ۱۳۹۵) از نظر اخلاق نیز هرگونه اقدام که منجر به برهم خوردن توازن و تعادل محیط زیست گردد و موجب اخلال در نظام زندگی و هلاکت انسان شود، قبیح و مذموم است. در مقابل، تلاش آدمی به منظور حفظ و

1. Kapoor

صیانت محیط زیست و احیای آن، نیکو است و مورد تحسین. (سلیمانی و همکاران، ۱۳۹۵) حفظ محیط زیست، پاسخ به یکی از نیازهای امروز جامعه برای نگهداری محیط زیست و رعایت حقوق عمومی است بی تردید تخریب محیط زیست معلول نابرابری‌های اجتماعی و استفاده‌های غلط و بی رویه از طبیعت و عناصر اصلی چهارگانه آن است.

با نگاه به متون فقهی می‌توان دریافت که توجه به تأمین سلامت محیط زیست و حرکت در جهت دستیابی به محیط زیست سالم، از حقوق اساسی بشر است؛ همان گونه که تخریب آن نیز در اثر عدم شناخت درست از حقوق بشر، است. شاید این حق به صراحت در قرآن اشاره نشده باشد، اما با دلالت تضمینی و دلالت التزامی از آیات قرآن و قواعد فقهی و شأنی که خداوند به انسان داده است، می‌توان دریافت که هرگونه ضرر رساندن به خود و به دیگر افراد و موجودات، ممنوع است. (شیخ صدوق، ۱۳۸۵) قرآن کریم می‌فرماید: فساد در خشکی و دریا در اثر عملکرد انسان‌ها ظاهر گشت.^۱ آیات متعددی از قرآن کریم انسان را از فساد در زمین برحذر داشته و به اصلاح در آن، امر می‌فرماید. (فتحی وارجگاه، ۱۳۸۲، ص ۲۱)

آلوده کردن محیط زیست بعضاً مستقیم یا غیر مستقیم؛ یک باره یا تدریجی منجر به مرگ انسان‌ها می‌شود که به موجب آیه شریفه *مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا* و *مَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا*^۲ (مائده/۳۲)، در زمره بزرگترین گناهان یعنی قتل قرار می‌گیرد و بر قاعده فقهی "ما ادى الى الحرام فهو حرام"^۳، حرام منطبق می‌گردد. (قواعد الأحكام فی مصالح الأنام، ص ۱۸۴-۱۸۲) اهمیت محیط زیست و لزوم حفاظت از آن در فقه و اخلاق به نحوی است که می‌توان گفت همه شاخه‌های علوم اسلامی خاصه اخلاق که ارتباط انسان با پروردگار و با خود و با خانواده و جامعه و جهان پیرامون را تنظیم می‌نماید، اهتمام شفاف و جدی به آن دارند. مروری بر تعالیم اسلامی مبین این حقیقت است. اصول اسلامی نحوه استفاده از منابع موجود، نحوه ارتباط انسان با طبیعت را به خوبی تبیین کرده است. به عبارت دیگر این اصول کلی به عنوان جهان بینی و راهنمای بشر در تدوین سیاست‌های کلی حاکم بر محیط و جامعه خویش هستند.

با توجه به اهمیتی که همه ادیان برای اخلاق و ارزش‌های اخلاقی قائل هستند، می‌توان به روشنی دریافت که نگاه خاصی در این ادیان به محیط زیست وجود دارد. دین اسلام نیز به

۱- ظهر الفساد فی البر و البحر بما کسبت ایدی الناس. روم آیه ۴۱.

۲- هرکس انسانی را بدون ارتکاب قتل یا فساد در زمین، بکشد چنان است که همه انسان‌ها را کشته باشد و هرکس انسانی را از مرگ رهایی بخشد، چنان است که همه مردم را زنده کرده باشد.

۳- فعل یا ترک فعلی که منجر به حرام گردد حرام است.

عنوان یک نظام هماهنگ، برای همه نیازهای انسان برنامه دارد و به طور طبیعی، بر اساس مبانی فلسفی، کلامی و اخلاقی هماهنگ، مرتبط با هم برای حفظ و ارتقای محیط زیست، از برنامه‌ای منسجم و هماهنگ برخوردار است و برخلاف برخی ادیان شرقی، نه اجازه می‌دهد بشر طبیعت را به علت عظمت آن، خدای خویش بداند و در مقابل آن به سجده بیافتد، و نه آن را موجودی فاقد روح بداند، بلکه مظاهر طبیعت را آیه^۱ و کلمه خداوند و موجوداتی دارای شعور نسی، که تسبیح‌گوی خداوند هستند، معرفی کرده است و انسان‌ها را به پرستش خالق آنها می‌خواند. بنابراین با توجه به اهمیت موضوع، این پژوهش در نظر دارد به واکاوی حق بر محیط زیست سالم به عنوان یک حق انسانی؛ با نگاه به فقه و اخلاق بپردازد و به این پرسش‌ها پاسخ دهد: در فقه و مبانی اخلاقی چه تدابیری برای تحقق "حق بر محیط زیست سالم بعنوان یک حق بشری" اندیشه شده است؟ محیط زیست در اخلاق و فقه اسلامی از چه شانی برخوردار می‌باشد؟ اخلاق از چه مزیت بازدارنده‌ای برای حفاظت از محیط زیست برخوردار است؟ از زوایای مختلف برای پاسخ به پرسش‌های مذکور پژوهش‌هایی صورت گرفته اما این پژوهش با نگاه به اسناد بین الملل و اسناد داخلی و خاصه با نگاه به فقه اسلامی، از انسجام و عمق بیشتری برخوردار است و به روزتر می‌باشد.

سوابق و پیشینه پژوهش و ضرورت آن

تا کنون پژوهش مستقلی تحت عنوان "تحلیل فقهی - اخلاقی حق بر محیط زیست سالم به عنوان یک حق بشری" صورت نگرفته است. لکن پژوهش‌های ارزشمندی نزدیک به موضوع ما نحن فیه، توسط برخی از پژوهشگران صورت گرفته است که ذیلاً اشاره‌ای به آنها می‌رود: رضانی قوام آبادی، محمد حسین، سیمایی صراف، حسین (۱۳۹۳) در تحقیقی با عنوان، از مالکیت تا حاکمیت: مطالعه تطبیقی محیط زیست در حقوق و فقه اسلامی؛ بیان می‌کنند، خاستگاه مالکیت و حاکمیت را باید به ترتیب در حقوق خصوصی و حقوق عمومی جستجو کرد. اوصاف خاص محیط زیست و ارتباط آن با منافع جمعی بر خلاف مالکیت شخصی بر مال معین، اقتضا دارد که رابطه دولت با محیط زیست به عنوان «حاکمیت» توصیف گردد.

سلیمانی، ایران و همکاران (۱۳۹۴) در تحقیقی با عنوان بررسی فقهی حق بر محیط زیست با تأکید بر منفعت جمعی و مسئولیت همگانی، بیان می‌کند، نظام حقوقی مسئولیت مدنی زیست محیطی بدون توجه به ویژگی‌های خاص این خسارات و همچنین اهمیت این حوزه از مبانی ضعیفی تبعیت می‌کند. فرض اساسی مقاله بر این مبنا استوار است که می‌توان با واکاوی آموزه های فقهی و حقوقی به نظریاتی چون «نظریه احترام اموال» دست یافت.

فهیمی، عزیزالله، مشهدی، علی (۱۳۹۴) در تحقیقی با عنوان، نسبت دین و حقوق محیط زیست، رویکرد اسلامی؛ بیان می‌کنند ادیان الهی در برگیرنده آموزه‌های بزرگی مبنی بر ضرورت حفظ محیط زیست و عناصر طبیعت هستند. حقوق محیط زیست به عنوان یک گرایش حقوقی نوپدید، به دنبال بهره‌گیری از ابزار حقوق برای پیشگیری و مبارزه با نابودی محیط زیست بشری است.

سلیمانی، ایران و همکاران (۱۳۹۵) در تحقیقی با عنوان مبانی حق بر محیط زیست در فقه امامیه، بیان می‌کند حق بر محیط زیست بحث نوپدیدی در ادبیات حقوق بشری و اصطلاحی است برای تبیین حق همگان در بهره‌برداری از محیط زیست که در آن جامعه بشری و محیط زیست طرف تکلیف هستند. یافته‌های تحقیق این است که ظرفیت‌های موجود در فقه به گونه‌ای است که بتوان به اثبات حق بر محیط زیست به عنوان حق جمعی پرداخت که هم قابل اقامه و هم قابل مطالبه است؛ به استناد ادله فقهی پذیرش نگاه امانت‌گونه به محیط زیست آثار متعددی از جمله تحقق مسئولیت مشترک در همگان نسبت به محیط زیست می‌باشد.

خوئینی‌ها، غفور، یحیی‌پور، محمد مهدی (۱۳۹۵) در تحقیقی با عنوان بررسی آسیب‌ها و چالش‌های زیست محیطی از منظر آیات و روایات و حقوق موضوعه؛ بیان می‌کند، اسلام در کلیه شوئون و روابط انسانی اعم از روابط الهی و بشری و حتی در پیوندهای انسان با حیوانات و دیگر اشیاء دخالت کرده و برای همه مقرراتی وضع نموده است.

امامی قشلاق، محسن و همکاران (۱۳۹۷) در تحقیقی با عنوان، حق بر محیط زیست سالم در پرتو اصول فقهی و اخلاقی؛ بیان می‌کند محیط زیست، موضوعی است که در چند دهه گذشته به ویژه چند سال اخیر، به تدریج، آگاهی بشر نسبت به آن افزایش یافته است. در همین راستا انجمن‌ها، گروه‌ها و سازمان‌های طرفدار محیط زیست تشکیل شدند و با تلاشی مستمر با علل و عوامل مخرب زیست محیطی به خصوص در بعد جهانی به مبارزه برخاستند. آنها اهم فعالیت خود را بر افزایش آگاهی ملت‌ها در خصوص حفاظت از محیط زیست پیرامونشان و گاهی فراتر از آن، حفظ زیست محیط‌هایی که میراث مشترک بشریت نام دارند، قرار داده‌اند.

با عنایت به مطالب فوق‌الذکر بدیهی است آنچه صورت گرفته لازم است اما کافی نیست. محیط زیست یک قربانی خاموش زیاده خواهی بشر، است و این غریزه زیاده خواهی با اهرم اخلاق و معنویت قابل کنترل است. بهترین قاضی برای بیداری و تنبه و همچنین بهترین و کارآمدترین بازدارنده برای پیشگیری، توسل و تمسک به اخلاق و معنویت است. تا زمانی که انسان‌ها هر یک خود را یک محیط بان تصور نکنند و تازمانی که وجدان و اخلاق در خلوتگاه‌ها حاکم نگردد نیاز به پژوهش‌هایی از این سنخ وجود دارد و ضرورت انجام آنها غیر قابل انکار خواهد بود.

شأن حفاظت از محیط زیست

هر چند در متون و اسناد بین الملل تعریف روشنی از حق بر محیط زیست سالم ارائه نشده است. (رحمت اللهی، ۱۳۹۳، ص ۹۹) اما نظر غالب بر پذیرش این حق است؛ لذا حق فردی و جمعی بشر بر داشتن محیط زیستی سالم که در آن بتواند قابلیت‌ها و استعدادهای خویش را به منصفه ظهور برساند، یکی از نتایج قهری و غیر قابل اغماض حقوقی است که به بشریت تعلق دارد و در واقع حقوق اساسی و بنیادین وی را تشکیل می‌دهند. (رضانی قوام آبادی، ۱۳۹۵، ص ۲۴۳) بنابراین حق بر محیط زیست سالم، از حقوق بنیادین بشر و مسئله‌ای حیاتی در دنیای امروز است که حساسیت و توجه به آن، از رشد سریع انقلاب صنعتی و بهره‌برداری بی‌رویه از منابع در جهان، نشأت گرفته است. بدیهی است آن جا که اقتصاد و پول مطرح است نیاز به بازدارنده‌های جدی‌تری احساس می‌شود تا بتوان از محیط زیست، حفظ و حراست نمود. بی تردید معنویت که در قالب فقه مطرح می‌شود و اخلاق که از وجدان بیدار نشأت می‌گیرد، می‌توانند بازدارنده‌های موثری باشند.

حفاظت از محیط زیست به هرگونه عملیاتی که برای نگهداری محیط زیست یا جلوگیری از تخریب آن صورت می‌گیرد، گفته می‌شود. اهمیت حفظ آن در این جمله آشکار می‌شود که تاثیر محیط زیست سالم برای سلامت موجودات زنده اعم از انسان و غیر انسان یک امر روشنی است و نیازی به توضیح ندارد؛ زیست به معنای حیات داشتن است؛ یعنی تا فضایی برای زیستن وجود نداشته باشد، انسان نمی‌تواند زندگی کند علاوه بر تاثیر بر سلامت جسم و جان انسان، به لحاظ اقتصادی نیز محیط زیست سالم، تاثیرگذار می‌باشد. در محیط زیست، زندگی وقتی با بیماری‌ها و آلودگی‌ها همراه نباشد، هزینه‌های درمان برای بیماری‌ها کمتر است و این خود یک اثر اقتصادی است. (بابایی، ۱۳۹۴، ص ۳۴)

محیط زیست یعنی حیات، یعنی بقاء و تداوم بقاء؛ محیط زیست یعنی زمین و اقیانوس‌ها و هزاران متر در عمق و ارتفاع، محیط زیست یعنی لایه حیاتی یعنی بیوسفر؛ در تمام نگاه‌های کارشناسی به اهمیت آن اهتمام شده اما برای حفاظت از آن در مقابل تخریب‌ها نیاز به بازدارنده‌های موثر وجود دارد.

حق بر محیط زیست سالم از منظر حقوقی

حقوق بشر را نمی‌توان منحصر به دو گروه حقوق مدنی - سیاسی و حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نمود. حقوق بشر برای حمایت از فرد و حمایت از حق حیات در معنای وسیع خود مطرح شده و از هم تفکیک شدنی نمی‌باشند. می‌توان گفت تمام این حقوق در یک سطح قرار دارند و هیچ حقی را بر دیگری ارجحیتی نیست. (وکیل، امیر ساعد، ۱۳۸۳، ص ۸۵)

بطور کلی، بیشتر حقوق‌دانان حقوق را به دو دسته «حقوق وضعی»^۱ و «حقوق طبیعی»^۲ تقسیم می‌کنند. همان گونه که از نام «حقوق وضعی» یا «حقوق موضوعه» پیداست، حقوقی را که نیاز به وضع واضح دارند «حقوق موضوعه» می‌نامند. نیز گفته شده: «حقوق موضوعه مجموع نظامات و قواعدی هستند که بنا به نیازها و مقتضیات زمان و تحولات اجتماعی از طرف مقام صلاحیت‌دار وضع می‌شوند و در زمان معین حقوق و تکالیف مردم و روابطشان را نسبت به هم معین می‌کنند و دولت اجرای آن را به عهده می‌گیرد». (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۵، ص ۴۹) با توجه به این تعاریف؛ بشری بودن، موقتی بودن، نسبی بودن، تحوّل پذیری، تابع مقتضیات زمان و مکان بودن و قابلیت فسخ و نسخ داشتن از جمله ویژگی‌های حقوق وضعی است. (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۵، ص ۴۹)

حق بشر در داشتن محیط زیستی سالم و پاکیزه که در آن بتواند قابلیت‌ها و استعدادهای خویش را به منصفه ظهور برساند؛ یکی از نتایج قهری غیر قابل اغماض حقوق طبیعی و بنیادین بشر است. تبیین محیط زیست، ضرورت اهتمام به تأمین سلامت آن، تدوین اصول و مبانی زیست محیطی، راه‌های نیل به محیط زیست سالم، از آن جهت که از حقوق اساسی بشر است جزو وظایف بشری است. (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۳۱)

نوع توجه به دو رشته حقوق بشر و محیط زیست در نظام حقوق بین‌الملل در مقدمه اعلامیه جهانی حقوق بشر که در ۱۰ دسامبر ۱۹۴۸ توسط مجمع عمومی سازمان ملل متحد به تصویب رسید قابل تامل است. بند آغازین مقدمه این اعلامیه مقرر می‌دارد: شناسایی ذاتی و حقوق برابر و غیر قابل انتقال کلیه اعضای خانواده بشری، مبنای اساسی آزادی و صلح در جهان می‌باشد. مفسرین و نویسندگان حقوق بین‌الملل نسبت به شناسایی حق بهره‌مندی از محیط زیست پاک و سالم اصرار داشته و آن را جزئی از حقوق بشر می‌دانند.

جهان در دهه ۱۹۶۰ شاهد بیداری عمومی عظیمی در خصوص موضوعات زیست محیطی بود. معاهده‌هایی همچون معاهده بین‌المللی تجارت ۱۹۶۳، کنوانسیون‌های زیست محیطی سازمان ملل، قانون منع تکثیر هسته‌ای در سال ۱۹۶۸ در این دهه، تقدیم به حوزه بین‌الملل گردید. دهه ۱۹۷۰ گروه‌های دوستدار زمین و صلح سبز شکل گرفتند. بعد از گذشت سه دهه از فعالیت این گروه‌ها و سایر سازمان‌های غیر دولتی در شمال آمریکا و اروپا، بویژه در توسعه قانون‌گذاری و استانداردسازی برای موضوعات اجتماعی و زیست محیطی، برای نخستین بار در میانه دهه ۱۹۷۰ نشست رسمی جهانی در زمینه حفاظت از محیط زیست در سال ۱۹۷۲ در استکهلم شکل گرفت. (لواسانی، ۱۳۷۵، ص ۳۲)

1 . Subject Rights

2 . Adjective Rights

اعلامیه استکهلم ۱۹۷۲^۱ اولین سند بین المللی است که خیلی صریح رابطه بین حق فردی انسان و کیفیت محیط زیست را مورد شناسایی قرار می‌دهد. (مولایی یوسف، ۱۳۸۶، ص ۲۷۸) این کنفرانس، بزرگترین کنفرانس بین المللی در مورد محیط زیست بود که تا آن تاریخ تشکیل شده است. اصل اول این اعلامیه، محیط زیست و انسان است که این حق یعنی بهره‌مندی همگان از محیط زیست مناسب با زندگی پایدار شرافتمندانه را اعلام می‌دارد و این حق را مکمل دو نسل دیگر حقوق بشر یعنی آزادی و برابری قلمداد می‌کند.

بشر بر مبنای اعلامیه حق توسعه مجمع عمومی سازمان ملل^۲ (۱۹۸۶)، از حق بر توسعه نیز برخوردار گردیده است، که هدف آن بهبودی مستمر رفاه کل جامعه است لکن برای محدود سازی توسعه و هدفمند کردن آن، مفهوم «توسعه پایدار»^۳ برگرفته از اندیشه‌های حقوق بشر و حقوق محیط زیست ایجاد و مورد شناسایی و حمایت جهانی قرار گرفته است. در واقع، این مفهوم یکی از راهکارهای حقوقی اتخاذ شده پس از درک پدیده «احتضار کره زمین» است. (کلانتریان، ۱۳۸۲، ص ۵۹) در اصل ۶ این اعلامیه نیز آمده است: «...دفاع از محیط زیست و بهبود آن برای نسل‌های کنونی و آینده، هدفی دارای اولویت برای بشریت است...» اعلامیه ریو^۴ نیز از جمله اسناد بین المللی است که در آن حقوق بشر با محیط زیست مرتبط دانسته شده است. اصول ۱ و ۱۰ این اعلامیه، قواعدی مشابه منشور جهانی طبیعت^۵ ارائه نموده و به نحوه اجرای اصول مربوط به حق بر محیط زیست و حفاظت از آن اختصاص دارد. (عباسی بیژن، ۱۳۹۰، ص ۴۴۷) بیانیه ریو در اصل اول خود بیان می‌دارد: «انسان‌ها موضوع اصلی هر گونه توسعه پایدارند، برخوردار از سلامت و توانایی‌های جسمی و روحی، جزء حقوق انسان‌ها در انطباق با طبیعت است. از طرف دیگر حق بر محیط زیست سالم که اکنون به عنوان حقی از نسل سوم بشر تقریباً جای پای خود را در اسناد، آراء محاکم و قوانین اساسی کشورها محکم نموده است الزاماً برای حیات و استمرار نسل بشریت و رفاه و زندگی مناسب نسل حاضر شناسایی گردیده است. بهره برداری از منابع طبیعی باید به گونه‌ای باشد که محیط زیست را نیز پایدار نگه دارد پس پایداری می‌تواند صفت مشترک توسعه و حق بر محیط زیست سالم باشد. (رافنسپرگر^۶، ۲۰۰۸، ص ۴۵)

از آنجا که قانون برای تنظیم روابط ذی ربطان و تابعان خود وضع گردیده است هم در عرصه ملی و هم در عرصه بین المللی باید بطور دقیق و شفاف این مهم را انجام دهد. آنچه در

1. Stockholm Declaration on the Human Environment, 1972.
2. Declaration on the Right to development, un Doc. A/RES/41/128, 4 December 1986.
3. Sustainable Development
4. Rio Declaration 1992
5. Universal Charter of Nature 1982
6. Rafensperger

حقوق موضوعه داخلی و بین المللی شاهد هستیم گوشه‌ای از این تلاش است. به نظر می‌رسد قوانین موضوعه در حوزه محیط زیست چه در عرصه ملی و چه در عرصه بین المللی بیشتر حالت توصیه‌ای^۱ دارد و از بازدارندگی لازم برخوردار نیست و این نیاز به تدبیر جدی دارد. به ضرس قاطع می‌توان ادعا کرد تمسک به دیدگاه‌های فقهی و اخلاقی گوشه بزرگی از این خلاء را می‌تواند پر کند.

حق بر محیط زیست سالم از منظر اخلاق

رفتارهای نابهنجار در خصوص محیط زیست عمدتاً به علت ناآشنایی با محیط زیست و نداشتن درک درست از اوضاع زیست محیطی حاکم بر جامعه، است. در برخی موارد افراد فرهنگ استفاده از منابع طبیعی، امکانات زیست محیطی و فرهنگ زیستن همراه با همزیستی با محیط را نیاموخته‌اند یا آن را درونی نکرده‌اند. (ادهمی و اکبرزاده، ۱۳۹۰، ص ۳۹)

در بسیاری از موارد این رفتارهای نابهنجار به دلیل ناآشنایی مردم با فرهنگ شهرنشینی است. مردم فرهنگ درست استفاده از منابع طبیعی و امکانات زیست محیطی و چگونگی زیستن با طبیعت را آموزش ندیده‌اند و یا به درستی آن را درونی نکرده‌اند. بی تردید بشر برای ادامه بقا به همزیستی با محیط زیست نیاز دارد. تخریب محیط زیست مساوی با تخریب چرخه زندگی و از بین رفتن امکان ادامه حیات، است. بر اساس نظریه "رد پای زیستی"^۲ هر گونه دخل و تصرف در طبیعت، آثار آن مانا خواهد بود لذا این دخل و تصرف هر قدر بیشتر با کارشناسی اصولی فاصله داشته باشد و هر قدر گسترده‌تر باشد بدیهی است آثار منفی آن مانا تر و عمیق‌تر خواهد بود. باید تلاش شود حد اقل تصرف در طبیعت صورت پذیرد. جوامع انسانی پس از سال‌ها جدال با محیط زیست به این نتیجه رسیده‌اند که برای بقا و دستیابی به زندگی بهتر راهی جز آشتی با محیط زیست و تلاش برای حفظ آن، پیش روی خود ندارد. مهمترین مسئله‌ای که درباره ارتباط بین انسان و محیط زیست وجود دارد این است که چگونه می‌توان ضمن بهره‌برداری از محیط، در عین حال از محیط زیست محافظت کرد. (کیانی سلمی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۳۳)

البرت شوایتزر در کتاب تمدن اخلاق بیان می‌کند همانطور که در میل به زیستن، اراده به حیات و زندگی بیشتر وجود دارد همین امر در میل به زیستن در پیرامون نیز به طور کلی حاکم است، فرقی نمی‌کند که او خود بتواند این خواست را بفهماند یا خیر. از نظر شوایتزر اخلاق عبارت از آن است که فرد ضرورت حیات برای کل موجودات را مانند تمایل خویش برای زیستن، احساس نماید. (کیانی سلمی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۳۴)

یکی از راههای اجتناب از آسیب رساندن به محیط زیست و جلوگیری از تخریب آن، تغییر

1 . Soft Law

2 . Ecological Footprint

رفتار انسان‌ها به سمت اخلاق و خوی طبیعت‌گرایانه است. لازمه تحقق چنین هدفی تقویت روحیه دوستی با طبیعت و به تبع آن ایجاد مسئولیت‌های اخلاق زیست محیطی، در تمامی اقشار یک جامعه است. آحاد جامعه باید چنین فکر کنند که "شهر ما محیط زیست ماست"^۱، "کشور ما محیط زیست ماست"^۲، و در نهایت باید چنین فکر کنند که "کره خاکی ما محیط زیست ماست"^۳ چنین اندیشه‌ای هر شهروند را تبدیل به یک محیط بان^۴ می‌نماید و دوستدار واقعی محیط زیست. به تعبیر اژدری اخلاق زیست محیطی رفتار ایده‌ال بشر نسبت به محیط زندگی اعم از محیط طبیعی، محیط اجتماعی و فرهنگی است. (اژدری، ۱۳۸۲، ص ۲۷-۲۸)

امروزه از یک سو فاجعه زیست محیطی مانند تخریب جنگل‌ها، فرسایش خاک، پیشروی - کویر، محدود شدن زمین‌های کشاورزی. (سروستانی، ۲۰۰۷، ص ۶۳) علاوه بر آنکه آرامش و امنیت را از زندگی انسان می‌رباید، موجودیت بشر را نیز تهدید می‌کند؛ به همین دلیل در محافل علمی و سیاسی بحث زیست محیطی از جدی‌ترین موضوعات به شمار می‌آید. (ولایی، ۱۳۸۴، ص ۱۲؛ استون^۵، ۲۰۰۶، ص ۱۱۱۰) رفتار مسئولانه زیست محیطی، یکی از عناصر کلیدی در فرآیند توسعه پایدار محیط زیست در جوامع مدرن و در حال توسعه است. دولت‌ها و مردم باید به تلاش‌هایی برای حفاظت از محیط زیست در مقیاس‌های مختلف جهت کاهش تهدیدات و خطرات محیط زیستی مبذول دارند، زیرا استفاده مطلوب از محیط زیست می‌تواند ضامن ماندگاری باشد و عدم توجه به آن می‌تواند متضمن مسائلی باشد که مجموعه برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی کشور را با مخاطره روبه‌رو سازد. (هاوی^۶، ۱۹۹۵، ص ۱۵) تبلور فرهنگ زیست محیطی در جامعه این است که همه مردم جامعه در جمیع جهات محیط - زیست را یک پدیده حیاتی و با ارزش بدانند و همانطور که اشاره رفت خود را یک محیط بان واقعی بدانند و هیچ‌گاه به عوامل تشکیل‌دهنده آن آسیب نرسانند.

حق بر محیط زیست در فقه

مهمترین عنصر خلافت الهی بعد از فراگیری معارف دینی، آباد ساختن زمین و نجات آن از هر گونه تباهی و تیرگی است. (املی، ۱۳۸۷، ص ۳۱) ائمه (ع) اهتمام ویژه‌ای نسبت به حفظ محیط زیست داشتند. از علی (ع) نقل شده است که آن حضرت در مورد کسی که بیهوده حیوانی را بکشد، درختی را قطع کند، گیاهی را از بین ببرد، خانه‌ای را خراب نماید، چاه و جویباری را کور

- 1 . Our city is our environment
- 2 . Our country is our environment
- 3 . Our planet is our environment
- 4 . Forester
- 5 . Stone
- 6 . Havvey

کند حکم کردند که باید معادل قیمت آنچه را از بین برده یا فاسد کرده است، بپردازد و چند ضربه شلاق تعزیری نیز بخورد. اما اگر این اعمال را از روی اشتباه و به صورت غیر عمدی انجام داده باشد، تنها باید غرامت بپردازد. ابن عباس از پیامبر (ص) روایت می‌کند که فرمود: مردم در سه چیز با یکدیگر شریک هستند: آتش، آب و علفزار. (بروجردی، ۱۳۸۶، ص ۹۵۸)

امام باقر (ع) فرمود که هر قومی که زمینی را آباد کند آن زمین ملک آنهاست. همچنین امام صادق (ع) می‌فرماید: هر کسی زمین بایر و خرابی را با جاری کردن نهرها و اقدامات خود آباد کند آن فرد با صدقه دادن مالک آن می‌شود.

امام علی (ع) در فرمان خود به مالک اشتر فرمود: و لیکن نظرک فی عماره الارض ابلغ من نظرک فی استجلاب الخرج لان ذلک لا یدرک الا بالعماره^۱. (نهج البلاغه نامه ۵۳) از امام صادق (ع) نقل شده است که فرمود: هیچ کاری پیش خداوند محبوب‌تر از کشاورزی نیست. (نوری، ج ۱۳، ص ۲۶۱) همچنین در جای دیگر فرموده زراعت بزرگترین گوهر است. (کلینی، ۱۳۷۴، ص ۲۶۱)

تعالیم اسلامی بیانگر این حقیقت است که اسلام سیستمی از ارزش‌ها را معرفی می‌کند که رعایت آن، سیر تکاملی عالم وجود و از جمله انسان را تضمین می‌کند. این نظام در برگیرنده مباحث مربوط به محیط زیست از جمله نحوه استفاده از منابع، ارتباط انسان با طبیعت، و از همه مهمتر نحوه نگرش انسان به خویش و به عالم وجود و ارتباط بین آنها بوده و نه تنها برای انسان بلکه برای تمام موجودات دیگر از جمله حیوانات و گیاهان و حتی جمادات نیز حقی قائل است. مهمترین هدف خلقت عبودیت خداوند است. برای نیل به این هدف تبیین رابطه بین انسان و محیط زیست ضرورت دارد زیرا انسان لحظه به لحظه در حال تعامل با محیط زیست خود، است. مراحل اصلی این ارتباط از نظر اسلام عبارتند از: کمال بخشی، شناخت طبیعت، و اصلاح و عمران زمین؛ بدین معنا که هدف از تماس با طبیعت و بکارگیری عناصر و مواد آن در اعمال و فعالیت‌ها باید بر کمال بخشی آنها متمرکز باشد. این کمال بخشی بر شناخت اجزا و ارتباط آنها استوار است و در نحوه اجرا باید اصلاح و عمران زمین را مد نظر قرار داد. (امین‌زاده، ۱۳۸۱، ص ۱۰۲)

برخی را گمان بر آن است که طرح مباحث حمایت و حفاظت از محیط زیست از دست-آوردهای فرهنگ غرب است، بی تردید بی‌توجهی به منابع و ظرفیت‌های غنی فرهنگ اسلامی و بومی آنان را به این پندار واداشته است. علاوه بر ادله چهارگانه منبع فقه که در هر کدام به فراخور، به بحث محیط زیست پرداخته شده است، آثاری فراوانی نیز در این موضوع از دانشمندان

۱- اهتمام تو به آباد نمودن زمین بیش از همت تو به جمع‌آوری درآمد برای دولت باشد زیرا درآمد زمانی به دست می‌آید که زمین‌ها آباد باشند.

اسلامی به جا مانده که مربوط به قرن‌های آغازین پیدایش مکتب تعالی بخش اسلام است. مانند کتاب "الابل" اثر ابوزید بن عبدالله بن حر بن همام کلابی (متوفای ۲۰۱) و کتاب "الشمس و القمر" و کتاب "خلق الفرس" اثر نصر بن شمیل بن خوشه تمیمی مازنی (متوفای ۲۰۴). برای امتثال فرمان الهی در جهت آبادانی زمین، بشر موظف است توان خویش را به کار بسته تا دستور الهی تحقق یابد.

انسان‌ها در طول سالیان متمادی از طبیعت به عنوان ابزار و بستر توسعه استفاده کرده‌اند اما توسعه بی‌مهاری و بدون آینده‌نگری در سال‌های اخیر آثار مخربی بر طبیعت وارد کرده است. انتخاب روش‌های غیر اصولی از سوی کشورهای عقب مانده صنعتی برای توسعه بخاطر پایین بودن کیفیت تکنولوژی بر میزان آلودگی افزوده شده است. روش‌های مذکور، تهدیدی در جهت تغییر کره زمین است. (آملی، ۱۳۸۷، ص ۳۳) توسعه پایدار، اساس حقوق بین الملل محیط زیست بوده است. (گروه صلح حقوق بشر، ۱۳۹۱، ص ۱۵۰) توسعه پایدار سنگ بنای اجلاس زمین^۱ را تشکیل داد و در اعلامیه محیط زیست و توسعه ریو نیز تحکیم گردید. در مفهوم دقیق، توسعه باید به گونه‌ای باشد که نیازهای نسل حاضر را برآورده سازد بدون آنکه توانایی نسل‌های آینده در برآورده‌سازی نیازهایشان را به خطر اندازد. در این راستا توسعه‌ای مد نظر است که تضمین دهد، استفاده از منابع و محیط زیست در زمان کنونی هیچ آسیبی به دورنمای استفاده نسل آینده، وارد نمی‌سازد.

در تفاوت و مقایسه توسعه پایدار با حفاظت محیط زیست، می‌توان به گستردگی مفهوم توسعه پایدار اشاره کرد. بر این اساس، این توسعه با تحت پوشش قراردادن همه نسل‌های بشری و سکونت آنها بر زمین و بهره‌مندی از محیط کیهانی، گستره‌ای فراتر از طبیعت را که مرکز ثقل حفاظت محیط زیست است، در بر می‌گیرد. به واقع، توسعه پایدار صرفاً ناظر بر رفتار بشر در طبیعت و سیاره زمین نبوده بلکه همه اجزا و ابعاد عملکرد انسانی و سرنوشت وی را در ابعاد محیطی، اجتماعی و اقتصادی در بردارد. (ساعد، ۱۳۸۸، ص ۱۵۲) لذا می‌توان گفت برای دستیابی به توسعه پایدار، فرآیند توسعه باید تضمین‌کننده نگاهداری از محیط زیست، باشد و اصل ۲۵ اعلامیه ریو نیز بدین صورت در پیوند محیط زیست و توسعه تاکید می‌کند، که صلح، توسعه و محیط زیست یک وابستگی دو سویه دارند و جدایی ناپذیرند. (رمضانی قوام آبادی، ۱۳۸۸، ص ۶۳) بر اساس آنچه از منابع فقهی احصاء گردید و تقدیم شد بدیهی است اخلاق ناظری است که در حفظ محیط زیست و توسعه بیداری نسبت به آن، بسیار کارآمد است و تا توجه به محیط زیست درونی نشود نمی‌توان به قوانین موضوعه، چندان دل خوش داشت.

نتیجه گیری

محیط زیست به دلیل ارتباط تنگاتنگ با حیات انسان به خوبی مورد توجه قواعد فقهی مبانی اخلاقی، قرار دارد. از آنجا که خالق هستی منبع وضع مقررات است هم حق و هم متعلقات آن را به انسان داده و برای استیفای حق، تکالیف متقابلی را بر دوش او گذاشته است. انسان الهی و اخلاق مدار که طبیعت را تجلی خداوند می‌داند و نظم طبیعت را ناشی از ناظمی فراخلقى می‌بیند، رفتاری احترام آمیز همراه با روحیه تحسین و تشکر نسبت به طبیعت و خالق آن، در پیش می‌گیرد؛ بدیهی است انسانی که طبیعت را دارای ماهیتی مادی می‌داند، دلیلی ندارد که برای استفاده از آن محدودیتی قائل شود. فقه و حقوق اخلاق محور، رویکرد امانت گونه نسبت به محیط زیست دارد و آن را بعنوان میراث مشترک بشریت قلمداد می‌نماید. در این نگاه وظیفه انسان حفظ محیط زیست سالم برای کلیه جامعه بشری اعم از نسل‌های کنونی و آینده می‌باشد. لذا هر گونه تخریب و نابودی و آلوده کردن محیط زیست و منابع طبیعی که متعلق به کلیه جامعه بشری است، امری مذموم، غیر اخلاقی و ناپسند بوده و در واقع ظلم در حق دیگران است و از منهیات دین اسلام می‌باشد.

توسعه پایدار مفهومی است که اولویت را به رعایت الزامات زیست محیطی داده است. توسعه پایدار دارای اهدافی است که یکی از آن‌ها رعایت حق بر محیط زیست سالم است. به نظر می‌رسد در این مسیر هم فقه اسلامی و هم اخلاق، هدف واحدی را دنبال می‌کنند و آن حرکت هدفمند جهت تضمین و تثبیت حق بر توسعه و حفظ محیط زیست برای نسل‌های آینده است و رعایت حق بر محیط زیست سالم که منجر به بروز این مفهوم در حقوق بین الملل محیط زیست، شده است.

از آنجا که تبعات زیست محیطی رونده و مرزگریز است بحران‌های زیست محیطی کل نظام طبیعت را تهدید می‌کنند. تخریب محیط زیست از طریق تصرف بی رویه در طبیعت، افزایش مصرف انرژی در جهان، انقراض گونه‌های مختلف نباتی و جانوری و نابودی جنگل‌ها؛ در حالی صورت می‌پذیرد که کنوانسیون‌ها، معاهدات بین المللی، موافقت‌نامه‌های جهانی و اسناد الزام آور فراوانی در عرصه‌های ملی و بین المللی، هر روز امضاء می‌شوند اما متاسفانه تهددهای اشخاص حقوقی و حقیقی نسبت به محیط زیست کاهش پیدا نمی‌کند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد از آنجا که محیط زیست به معنی حیات و تداوم حیات است و حلقه بلافصل بقاء انسان می‌باشد لذا حق بر خورداری از محیط زیست سالم جزء حقوق بنیادین بشر محسوب می‌گردد و بی تردید یک حق انسانی است. ضرورت دارد علاوه بر تعریف مجازات‌های بازدارنده از ظرفیت‌های بی بدیل فقه و اخلاق نیز باید استفاده کرد. باید فرهنگ زیستن با طبیعت در چارچوب تفکر "همزیستی مسالمت آمیز" آموزش داده شود. برای حفاظت از

محیط زیست سالم به عنوان یک حق بشری، با استفاده از ظرفیت فقه و اخلاق آموزخته‌ها درونی شوند و انسان‌ها "خود کنترل" بشوند و هر یک احساس کنند یک محیط بان هستند. در فقه اسلامی و اخلاق ظرفیت این مهم وجود دارد.

آموزه‌های فقه اسلامی در حق بر محیط زیست توان حق‌انگاری محیط زیست و تحقق یک مسئولیت جمعی در قالب مسئولیت حقوقی را دارد و نباید از این ظرفیت غافل بود. نظریه "محیط زیست بعنوان میراث مشترک بشریت" و این که "ید بشر در محیط زیست ید امانی است نه ید مالکانه" کمک بسیار مهمی است برای پیشگیری از تخریب محیط زیست و تحقق حق بر محیط زیست سالم.

فهرست منابع

- قرآن کریم
نهج البلاغه
۱. ابن بابویه (شیخ صدوق)، ۱۳۸۵، من لا یحضره الفقیه، مترجم محمد جواد غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه .
  ۲. ادهمی، عبدالرضا و اکبرزاده، الهام، ۱۳۹۰، بررسی عوامل فرهنگی مؤثر بر حفظ محیط - زیست شهر تهران، مطالعه موردی: مناطق ۱۸ و ۵ تهران، مجله تخصصی جامعه شناسی، سال اول، شماره اول.
  ۳. اژدری، افسون، ۱۳۸۲، توسعه فرهنگی و محیط زیست، فصلنامه علمی سازمان حفاظت محیط زیست، شماره ۳۹ .
  ۴. امامی قشلاق، محسن و همکاران، ۱۳۹۷، حق بر محیط زیست سالم در پرتو اصول فقهی و اخلاقی، پژوهش‌های اخلاقی، سال هشتم، شماره ۳.
  ۵. امین زاده، بهناز، ۱۳۸۱، جهان بینی دینی و محیط زیست درآمدی بر نگرش اسلام به طبیعت، محیط شناسی، دوره ۲۸، شماره سی‌ام.
  ۶. بابایی، رامین، ۱۳۹۴، بررسی مبانی فقهی و حقوقی حق بر محیط زیست، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه ارومیه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
  ۷. بروجردی، سید حسین، ۱۳۸۶، جامع احادیث الشیعه، تهران، انتشارات فرهنگ سبز، جلد ۲۳۹.
  ۸. بن عبدالسلام، عزالدین، قواعد الأحکام فی مصالح الأنام، بیروت، دار المعارف، بیتا.
  ۹. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۷، اسلام و محیط زیست، مجله اسراء، شماره دوم.
  ۱۰. ربانی، محمد، ۱۳۷۸، بهره‌گیری شایسته از محیط زیست با الهام از تعالیم اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، سازمان حفاظت محیط زیست، تهران.
  ۱۱. رحمت الهی، حسین، و شیرزاد، امید، ۱۳۹۳، حق بر محیط زیست سالم در رویه قضایی دیوان عدالت اداری، دو فصلنامه مطالعات حقوق بشر اسلامی، سال سوم، شماره ۶.
  ۱۲. رمضان‌قوام آبادی، محمد حسین، ۱۳۸۸، مشارکت و نقش زنان در حقوق بین الملل محیط زیست، مجله مطالعات اجتماعی روانشناختی زنان، سال نهم شماره ۲۱ .
  ۱۳. رمضان‌قوام آبادی، محمد حسین؛ شفیق فرد، حسن، ۱۳۹۵، توسعه پایدار و حق بر محیط زیست سالم؛ چشم انداز نسل‌های آینده. فصلنامه علمی - پژوهشی سیاست جهانی، دوره پنجم، شماره اول.

۱۴. رضانی قوام آبادی، محمد حسین، سیمایی صراف، حسین، ۱۳۹۳، از مالکیت تا حاکمیت: مطالعه تطبیقی محیط زیست در حقوق و فقه اسلامی، دانش حقوق مدنی، سال سوم، شماره ۱.
۱۵. سلیمانی، ایران؛ راعی، مسعود، واعظی، سید حسین، ۱۳۹۵، مبانی حق بر محیط زیست در فقه امامیه، فصلنامه اخلاق زیستی، سال ششم، شماره نوزدهم.
۱۶. سلیمانی، ایران و همکاران، ۱۳۹۴، بررسی فقهی حق بر محیط زیست با تأکید بر منفعت جمعی و مسئولیت همگانی، مجله علوم اجتماعی شوستر، سال نهم، شماره ۲.
۱۷. سید فاطمی، سید قاری، ۱۳۸۸، حقوق بشر در جهان معاصر، دفتر یکم، تهران، شهر دانش.
۱۸. شفیق فرد، حسن و همکاران، ۱۳۹۴، توسعه پایدار و حق بر محیط زیست سالم، چشم‌انداز - نسل‌های آینده، فصلنامه علمی - پژوهشی سیاست جهانی، دوره پنجم، شماره اول.
۱۹. عابدی سروستانی، احمد، ۱۳۸۶، ماهیت و دیدگاه‌های اخلاق زیست محیطی با تأکید بر دیدگاه اسلامی، مجله اخلاق در علم و فناوری، دوره ۲، شماره ۲.
۲۰. عباسی، بیژن، ۱۳۹۰، حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین، تهران: نشر دادگستر، چاپ اول.
۲۱. فتحی وارجگاه، کوروش، فرمی‌هنی فراهانی، محسن، ۱۳۸۲، دانش زیست محیطی زنان برای توسعه پایدار، انتشارات شهید بهشتی، چاپ اول.
۲۲. فغفور مغربی، حمید، ۱۳۹۰، مبانی معرفت‌شناسانه اسلامی در محیط زیست، اخلاق زیستی، سال اول، شماره دو.
۲۳. فهیمی، عزیزالله، مشهدی، علی، ۱۳۹۴، نسبت دین و حقوق محیط زیست؛ رویکرد اسلامی، مطالعات حقوق بشر اسلامی، شماره هشت.
۲۴. قاسمی، ناصر، ۱۳۸۴، حقوق کیفری محیط زیست، انتشارات جمال الحق، چاپ دوم.
۲۵. القرضای، یوسف، رعایه البیئه فی شریعه الإسلام، قاهره، دار الشروق، ۲۰۰۶ م.
۲۶. کلانتری، عزیزالله، ۱۳۹۱، قواعد فقه، انتشارات میزان. جلد دوم.
۲۷. کلینی، محمدبن یعقوب. اصول کافی، ۱۳۷۴، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، جلد ۵.
۲۸. کیانی سلمی، صدیقه و همکاران، ۱۳۹۶، شناسایی عوامل اجتماعی - فرهنگی مؤثر بر حفظ محیط زیست؛ مطالعه موردی: شهروندان کاشان؛ فصلنامه آموزش و محیط زیست و توسعه پایدار، سال ششم، شماره ۲.
۲۹. گروه صلح کرسی حقوق بشر، ۱۳۸۹، صلح و دموکراسی یونسکو، دانشگاه تهران، حقوق زیست محیطی بشر، نشر دادگستر، چاپ اول.
۳۰. گروه صلح، کرسی حقوق بشر، ۱۳۹۱، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، نشر دادگستر چاپ دوم.
۳۱. لوانسانی، احمد، ۱۳۷۵، کنفرانس بین‌المللی محیط زیست در ریو، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

۳۲. مرادی نوده، سیرالله، ۱۳۸۷، بهره مندی از محیط زیست سالم - حق بنیادین بشر؛ با تکیه بر حقوق ایران و هند، دانشکده علوم انسانی شهرکرد، سال سوم، شماره دهم.
۳۳. مشهدی، علی و همکاران، ۱۳۹۱، تأملی بر مبانی فلسفی حق بر محیط زیست سالم، پژوهش نامه حقوق اسلامی سال سیزدهم، پاییز و زمستان، شماره دوم.
۳۴. مولایی، یوسف، ۱۳۸۶، نسل سوم حقوق بشر و حق بر محیط زیست سالم، فصلنامه حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره دو.
۳۵. میرزاده، نادر، سپهری فر، سیما، ۱۳۹۲، تعامل حق بر محیط زیست سالم و حق بر بهداشت، فصلنامه مطالعات حقوق بشر اسلامی، سال دوم، شماره ۴.
۳۶. نصر، سید حسین. ۱۳۸۶، دین و نظام طبیعت، ترجمه دکتر فغفوری، تهران، نشر حکمت.
۳۷. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل، قم، موسسه آل البيت عليهم السلام، جلد ۱۳.
۳۸. وکیل، امیر ساعد، عسگری، پوریا، ۱۳۸۳، نسل سوم حقوق بشر حقوق همبستگی، تهران، انتشارات مجد، چاپ اول.
۳۹. ولایی، عیسی، ۱۳۸۴، الگوهای رفتار با طبیعت (محیط زیست) از دیدگاه قرآن و سنت، رساله دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران.
۴۰. یحیی پور، محمد مهدی، ۱۳۹۵، بررسی آسیبها و چالشهای زیست محیطی از منظر آیات و روایات و حقوق موضوعه، فصلنامه جغرافیا، دوره هفتم، شماره ۱.
41. Havvey, T. (1995) 'An Education 21 Program: Orienting Environmental Education towards Sustainable Development and Capacity Building for Rio' - the Environmentalist, Volume 15, Issue 3, pp 202-210.
42. Kapoor, S.,K., International Law, 12th ed., India, centerl Law Agency, 1998.
43. Raffensperger, C.2008. models for protecting the Environment for future Generations, the international Human Rights clinic at Harvard law school
44. Stone, D. (2006) 'Sustainable Development: Convergence of Public Health and Natural Environment Agendas, Natiaaaa lly nn lllll ll ', Public Health, 120: 1110-1113.
45. Treaty Nations Conference on the Environment in stockholn, in 1972. Declaration on the Right to development Doc. A/RES/141/128,4 December 1986 Fawcett ; J. E.S. ; The Law of Ntions; London; the Penguin Press; .1968.

